

EUSKAL ETNIA ETA JATORRIA

Joxemiel Barandiaran

Beste herrien artean aski *Iarmendua ageri zaigu Euskal Herria. *Hezikera berbera duten gizakien elkarte bat bezala: etnia bat, alegia.

Ibilaldi luzea darama bere lurralde hontan. Aldiz-aldi astinketa eta gora-behera asko erabili ere bai. Baina bere era bateraino heldu zenez gero, bere haria hautsi ez duela dirudi.

Ibilaldi horren maila batzuk, batez ere *idatzaroa baino lehenagokoak, agertu nahi ditugu hemen.

LEHENEN URRATSA

Orain dela 50.000 urte bazebiltzen gizakiak lurralde hauetan.

Ingurua: orain bezalatsu eratu, toki lauak ez asko, menditsuak gehien, irteera aski idekiak ordea *garakoaldera nahiz bestera.

Lurrazala *larrekiz, *zuhamuxkaz eta *haizkorritz eginikoa ageri. Lurpean ordea *arbel-zorua han-hemen; *hargorritzkoa askotan; gehiagotan *arrauka-harriak, leize eta *lurruspe ugarirekin.

Iturriadar eta hibaiak Pirinio gailurretik beheruntz aldebietara.

Giro gordina, biziki hotza, goiko mendiak elurrez jantziak

gehientsu, izoztea denetan nagusi: *Wurm* izeneko izoztea, alegia. Erdi-paleolitos-haroa zen orduan, bere azkenaldian ordea.

Homo primigenius diogun *giza-azkazia edo enda zebilen hedatua hemen garai hartan: bekoki atzerantz zanpatua zuen, bekain irtenak, okotz *tuturgabea eta buru luzea.

*Harpeak bere etxe eta babesleku: Bizkaiko *Axlor*, Gipuzkoa-ko *Lezetxiki*, Lapurdiko *Olha*, Behenafarroako *Izturitz* edo *Laminazilo*, Zuberoako *Gatxarria* eta, dirudienez, Nafarroako *Koskobide*.

Inguruan, ahuntzak, basahuntzak, *orkatzak, *oreinak, zaldiak, behiak, bisontek, *arrangiferak edo errenoak, *adarbakarrak eta zenbait lekutan *Elephas* iledun handiak. Gainera, piztiak: *hartz, *katamotz, lehoi, etab.

Lurralde hortan, inguru hortan eta giro hortan zebilen gure aurreko gizaki hura.

Inguruko *ihiziak eskuratuaz bizi zen. Hortarako bazituen laguntzak eta lankaiak: sua eta harrizko nahiz hezurrezko eta —zihurki— zurezko lanabes eta *izkiluak; gainera elkarte, *uxa-ehiza egin ahal izateko.

Beraz bizpairu bizikera edo lanbide hemen: batzuentzat ehiza; besteentzat esku-langintza eta. Lanen eta langileen bereizte honek jarraitu du gaurdaino.

Harriz, hezurrez eta adarrez egindako *lanabes eta izkiluak; zurezkoak ere bai ugari, ezin uka. Baina *suharrizkoak eta beste harri gogorrezkoak ageri dira gehien. Haizkoraren tankera zuten batzuek, *marraizkoarena, ziriarena, *karraskailuarena, *garrangarena eta *gezi-mihiztoarena beste askok. Lehen aipatu ditugun harpeetan lanabes horiek *ausarki argitarazi ditugu azterketen bidez.

*Antze-jakintzaz egindako eskulanak denak: batzuk ehizerako; zura lantzeko eta okela ebakitzeko beste asko. Sua berriz

berak eta beren bizilekua berotzeko, janaria gozatzeko eta piztiak izutzeko.

Elkargoak nola *zurajetuak ziren ez dakigu; baina ihizi handiak eskuratzeko, lagunalde ona behar zela, ez da zer esanik. Etxeaz gain hauzologuntza-eta beharko uxa-ehiza egiteko; bestela ezin zitezkeen eskura larri lodiz jantzitako ihiziak: adarbakarra, bisontek, zezenak, etab.

Aspaldiko gure gizaki haiek ba ote zuten jan-edanen gurariari edo horrela, ihizi-mailan, ditugun *aiherrei eragiten dien galde edo buruhausterik?

Bide hortan ezaugarri berezirik bilatzen ez da erraz. Gai hauek ez bait dira harri eta *mehak bezala, ezta hezur fosilduak bezala ere, harribihurturik irauten duen zerbait. Arauak, asmoak eta gizabidearen oinarriak, hots, gizakiari, gizaki denez, sortzen zaizkion galde eta erantzuerak aipatu ditugu. Zail da beraz harrizko edo harri bihurturiko aztarnetan gai hauen oihartzunik entzuten edo irakurtzen.

Halaz ere, agerketa batzuek lehen-gizonen zenbait gogoeta sakonen susmoa dakargutela dirudi. Bizilekuetan, jan-hondarrak ez-ezik, badira beste gauza bereziak ere: *lurgorriak, *harloreak, *berun-harriak etab. Gauza bitxi horien bilketak ez dirudi *hazkurriketa edo antzejakintzaren eskariz sortua zenik, hauei eragiten dien indarrez baino.

Zenbait lekutan —Euskal Herritik harat, ez urrun— garai hartako hildakoen giza-soinak arduraz ehortziak agertu dira, beren *kutun, *babesgarri eta margoz inguratutik. *Jan-bilketari eta antze-lanari eragiten zion gogoeta zebilela bide hortarik esan liteke: gizabidea oinarritzen eta zurajetzen zuen *azti edo erligio-araua, alegia.

BIGARREN URRATSA

Gure aurrekoen *izearoan beste urrats nagusia: *goien-paleolitos-haroa* (Kristo baino 40.000 urtez lehenagotik 8.000 arteraino).

Mendez-mende gizakiak aldaketa handia egin zuen, nahiz-eta lehengo giroak jardun: *Wurm* izozteak, alegia, bere elurte eta beste ondorenekin. Batez ere otzetako ihiziekkin eta zuhaitzekin —*urritz, *lerra, *haltz, *zumar, *txilar, etab.—.

Giza-enda ere ez da lehengoa, *Homo sapiens sapiens* edo *Cro-Magnon* baino: soin luzea, dolikokefalkideko burua, aurpegi zabala, bekain apala, bekoki irtena, okotz-tutur zuzena. *Gizaki honen aldaketen ondorena dugu euskal azkazia.*

Inguruan ihizi-mota asko: errinokeroa edo adarbakarra, arrangifera, zezena, bisontea, zaldia, *oreina, basahuntza, *orkatza, ahuntza, basurdea, *hartza, otsoa, etab.

Bizilekuak, gaurdaino dakizkigunak, hauek: *Laperra, Arenaza, Atxeta, Santimamiñe, Lumentxa, Abittaga, Bolinkoba, Goi-kolau, Urriaga, Ermittia, Ekain, Altxerri, Aizpitarte, Torre, Alkerdi, Lezia, Duboskoa, Basté, Irubeko Jondonipetri, Izturitz, Etxeberri, Sasixiloaga*, etab. Itsasotik 500 metroz gorago, ez. Ihizien ibiltokietatik hurbil: *arrate-gainetan, *hibaibiltokietan, goi-ordeken sarretetan, etab.

Jan-hondakinak aski adierazten digute, orduko gure gizakiak ere ehizetik bizi zirela. Ez ziren ordea guztiak ehizean ibiltzen: batzuk behartuak ziren eskulangintza erabiltzera —lanabes eta izkilu asko behar bait zen—; beste batzuk berriz *ertilanean zebiltzen; baita baratzaki- eta alebiltetan ere.

Haro luzea zen eta han-hemen aldaketak nabari dira, aldian aldikoak.

Giza-enda aldatu bait zen; baita eskulangintza ere: gaiak lehen (Erdi-paleolitos-haroan) *harriprintzak gehien, orain *harigekiak edo *orriak; lehen *ikutu azalekoz eta apalez landuak, orain ikutu malkartsuz eta ikutu luzez ere bai.

Badira era askotako gezi-mihiztoak, *zulakaitzak, marraizkoak, karraskailuak, garrangak, *zanpagaiak, *zorrotzarriak, *harmailuak, etab. Lanabes hauetan, nahiz egitez nahiz ikutuz, aldaketak ageri dira ibilaldi luze hontan ere.

Beste aldaketa: lehen ez zen hezurrezko lanabes eta izkilurik, ustekabekoren bat ez bazen; orain ordea asko: *eztenak, *harpi-koak, zulakaitz muturtxabalak, jostorrazak, sastakai marraztuak, orratzak, *zotz lerrodunak, makil-zulodunak edo *eskuziriak eta, azkenaldian, *arrankaziak garranga bat eta bikoak. Haro hartan hezurrezko txilibitua ere ezaguna zen.

Sua lagun, zurezko ontzietan, harri gorituen bidez, ura berotzen eta bertan *mangolinoak eta beste erretzen bazekiten jadanik aldi hontako gure aurreko hauek.

Aldi hartan, eskualde hauetan, gizakia biziki *ertikoi ageri zaigu.

Hezurrezko eta adarrezko zenbait lanabes nahiz harritxabal marrazkiz apaintzen zituen. Ihizien irudiz batez ere. Zaldi, bisonte, hartz, ahuntz, basahuntz, arrangifer eta beste ihizi batzuen irudiak zituen maite.

Ez dezagun uste ordea irudi hauek apaingarri hutsak zirenik; beste bat adierazten digu aldi berean irudi horiek harpeetako *zizkilu izkutukoetan egoteak.

Bazituen *zintzilikai eta *kutunkideko tresna batzuk: basahuntzen eta beste ihizien hortz zulatuak, *maskor eta hezur koskatuak, *turritella*, *littorina*, *nassa* eta *trivia* zulodunak, lurgorripuskak, igortziz meheturiko *burdinarriak eta kuartzo-*harloreak:

denak beharbada bere babesgarriztat zerabiltzen, ez ordea eder-garriztat.

Aipatu ditugu harpeetako *labarrietan eginiko *marrak, hildo-
doz nahiz margoz: keinu hutsak batzutan; ihizien irudiak ia
beti; gizaki-itxurakoak, behin edo beste.

Ekainen badira zaldien irudiak ausarki; bisonteak ere bai
bost; ahuntzak bizpahiru; hartzak bi; arrain bat edo bi; ia denak
margoz —gorriz edo beltzez— eginak. Gainera, *keinuu-marrak
han-hemen. Sailka geihentsu (binaka eta hironaka): bi zaldi,
bisonte batekin; bi ahuntz; bi basahuntz; bi hartz; hiru zaldi.

*Zizku batean zaldiak barrurantz begira; bestean, ateka-
alderantz; edota zaldiak barrurantz eta bisonteak aterantz. Bada
hor egitamu bat.

Laperran —ustez lehenagokoak— biko bat (bisonteak) eta
hiruko bat (bi abelgorri hartz batekin), denak hildo-
doz eginak.

Santimamiñen ere bederatzi sail (binatakoak).

Goikolauen biko bat (ahuntza eta beste ihizi garbi ageri ez
den bat).

Arenazan (Galdameskoan), basahuntzak zaldiekin, sarreratik
urrun.

Altxerrin badira irudiak binaka (hamalau sail) eta hironaka
(sei sail).

Sasiziloagan sail bat bakarra: bi bisonte.

Etxeberriko-karbian ere, sarreratik urrun gehienak, zaldien
irudiak dira (hamaika), hiru bisonte eta ahuntz bi. Sailka han
ere: binaka edo hironaka.

Ohargarria: irudi batzuk burugabeak dira —Laperran, lau;
Santimamiñen, beste lau; Altxerrin, hemezortzi; Ekainen, bi buru-
gabe eta bederatzi muturgabe; Alkendin, bi burugabe; Etxe-
berriko-karbian, hiru—. Beste batzuek, burua eta lepoa dituztela-
rik, atzealderik ez dute.

Harpeetako *harlabanaren berezko pitzatuak, sakonunak, *haunditxuak edo ertzak, ihizien soin-tankera zerbait ageri bazuten, gure ehizlariek, askotan, margoz edo marrazkiz osatzen zituzten. Inoiz aski zen begi-egitea zuen zilo bat egotea: Paleolitos-haroko gure gizakiak ziloaren inguruan soin osoa ikusten zuela dirudi eta berehala berak margoz agerrerazten zuen.

Dirudienez, gure aurreko gizaki hauek, ihizien irudiz, beren gogaiera eta eskariak labarrietan eta lanabesetan agertzen hasiak ziren. Keinu eta irudi hauek orduko gogaieren ezaugarri eta irudikurrak direnik ezin uka. Zer gogaiera ordea? Zer adierazi nahi digute ikur horiek? Sekulako ilunpean, toki izkutueta eta bazter ibilkaitzetan eginiko irudiak ez dira noski lagunen ikusgarritzat bakarrik asmatuak. Ez dira jan-behar hutsez edo atsegin-minez sortuak, antze-jakintzari eta janbilketari gañdik eragiten dion gogoetaz baino.

Beharbada, Jainkoaren edo jainkozko izakien ezaugarriak zitezkeen: geroztik gaurdainoko euskaldunen iritziz, jainkozko izakiak edo *ireluak egoten dira harpeetan, antzinakoen irudikunde bera dutenak gainera (zaldiena, abelgorriena, ahuntzena, hartzarena, etab.) eta batzuek soinaren atalen bat (burua edo beste) huts dutenak.

Aldi haietako gizakiak luzaro bizitzen ote ziren? Dirudienez, 50 urtez behetik ia denak hiltzen ziren. Oraindik ezagutzen ez dugun lehen-aldiren batean gertatzen zen beharbada, Goierriin entzun izan dugun leloak dicena:

*Eun urte ezkongai / Eun urte senardun / Eun urte alargun
/ Gure alaba nekez azia / Samur juun.*

HIRUGARREN URRATSA

Gure eskualde hauetako giroa, hain gogorra lehengo haroetan —*Wurm* izozte luze hartan—, noizbait hasi zen biguintzen. Kristo

baino zortzi mila urtez lehenagotik eguraldiak beratzen zijoazten.

Lurrak orain eguzkiaren indarra hobeki hartzen bait zuen, belar, zuhaitz eta *zuhamuxka mardulagoak ematen hasi zen nonnahi —ibarretan eta mendietan—.

Gizakia ez zen orain, lehen hainbat, harpeetan egotera behartua. Ibiltzen ahal zen jadanik landa zabaletan nahiz goi-mendietan. Baratzakiak eta aleak —zuhaitz eta zenbait zuhamuxkenak—, batez ere urrak eta ezkurak, bazituen bere inguruetan. *Mesolitos-haroa* hasten zen.

Ihizietan ordea hutsune bat: Errinokero edo adarbakarrik ez zen gehiago, ezta errenorik, bisonterik eta *leze-hartz handirik ere. Bainan beste ihizi asko oraindik bertan. Gainera, itsasaldean, *izpel-bilketak indar handia hartu zuen.

Beraz giro berria, bizileku berriak harpeetatik harat ere, hazkurri berriak eta lanbideen aldaketa.

Horien arabera, gizakia ere berritzen ari; lehenengo endak —*Cro-Magnon* edo *Homo sapiens sapiens* izendatu dugunak— Pirinio alderdi hauetan, geldiro edo ibilaldi luzean zehar, oraingo euskaldunen tankera hartu zuen. Euskal-azkazia bertan sortua beraz.

Ehizlana ttikitzen hasi bait zen, ihiziak eta hauen irudiak ez zuten aurreruntz lehen hainbat sarrera gizakien gogoetan. Lanabesetan eta harpeetako labarrietan ez da gehiago lehenengo ihizi-irudirik ageri, ez ertilanik.

Bainan harrizko eta hezurrezko izkilu eta lankai ugari zera-bilzkien. Oraindik —eta geroago ere— ehizean eta arrantzan zeregin bazuen; baita beste lanbidean ere, eskulangintzan, alegia. Nahiz-eta gauza batzuetan —*arrankazi eta hezurrezko beste izkilutan eta ertilanean bereziki— atzerapen bat zuela dirudien, aski egoki eta apainki egiten zituen orduko tresnak: adibidez, bat edo bi *garrangako arrankazi zulodunak. Bazerabiltzen mikro-

litos landu asko —*txirringil eta ilargi erdiaren antzekoak— baita lehenagokoen itxurako beste lanabesak ere: *marraizko biribilak eta luzeak, zulakaitzak, *tastainak, hiru ertzeko edo hiru buruko muturtxoak, *orrikkak, *mutur-melarrak —batez ere, ertza lerdin zanpatua dutenak—, *orri koskatuak, *haiztoak, *zanpagaiak eta harrizko *gabikoak. Horrelako anitz aztarna agertu izan ditugu Santimamiñen, Silibrankan, Lumentxan, Urtiagan etab.

Urtiagako harpean agertu ziren orduko giza hezurak. Badiutze Cro-Magnon gizakiaren ikusguneak, baita geroztiko eta gaurko euskaldunenak ere. Aldi hartan (*Azil-aldia* diote hortan dabiltenak) gure aurrekoak hasiak ziren beraz oraingo euskaldunen tankerara bilakatzen.

Mesolitos-haroko bigarren aldiaren ere ehiza luzakor: lehenago *ohikundeek, eta, gainera, begien aurrean zebiltzen *oreinek, *basahuntzek, *orkatzek, *basakerrek, basurdeek, *betizuek, zaldiek eta hegaztiak (uso, eper, zozo, ahate, antzar eta arrano) bizten eta berotzen zuten oraindik askoren *ehiz-aihera. Itsasaldean berriz *izpelkiak beste askoren begiak eta eskuak berenganantz itzulerazten zituzten: orduko bizilekuetan —Lumentxan, Urtiagan, Ermittian, batez ere Santimamiñen— *maskorpila handiak ageri dira: ostrak, txirlak, *muxiluak, mangolinoak, *margolak, lapak etab.

Hauetaz gainera, baratzakiak eta zuhaitzen eta *zuhamuxken aleek janaria osatzen zutela aitor dezakegu. *Larralde*-ko ordekan, Miarritzetik hurbil dagoen aztarnategian, bada Mesolitos-haro honen azkenaldiko *urrazal ugari.

Lanabes asko, harrizkoak behintzat, lehenago aldikoak bezalatsu: ertz zanpatuko *igeikiak, eztentxo edo mihiztoak, marraizkotxo biribilak. Gainera, hiru buruko harri ttiki landuak, arbelez eginiko haizkorak eta *harmokoak, marraizko biribi-

lak eta *konkordunak, *koskadun eta garrangadun igekiak eta *uztarkideko orrikkak.

Hezurrez eginak ziren zenbait *labana, ezten eta ziri txabal.

Kutunak dira zihurki bizilekuetan aurkitu ditugun *harlore eta harrizko *txirrikak, baita *Nassa*, *Cardium* eta beste *maskor zulatuak ere: jan-edanen beharrak ez baina beste *giza-eraenen batek darabiltzen gauzak noski, aspaldi heldu den gogoeta baten hizkiak.

LAUGARREN URRATSA

Mendeak zijoaztelarik, giroa biguintzen ari zela aski adierazten digu gure itsasaldean muxilu eta mangolinoen ugaltzeak. Mesolitos-haroa azkendu zen. Gure aurrekoen bizikeran aldaketa sakonak hasten dira. *Neolitos-haroa* orain, Kristo baino bost mila urtez lehenagotik hasi-ta.

Gizakia, oraingo euskaldunen azkazikoa: hala derakusgu Lumentxan agertu genuen gizaburu-hezurak; baita Urtiagakoak ere.

Aldi hartakoek ere janaria zuhaitz-ale eta baratzakietatik, ehizetik eta *maskor-bilketatik sortzen zuten. Behar horiek, beraz, batzuen lanbide.

Lanbide berriak ere asmatu eta ekarrerazi zituzten. Hori adierazten digu orduko bizitokien hedakerak; ibarretan, muinomaldetan eta goi-mendietako larreetan: Lumentxa (Lekeition), Atxeta (Foruan), Santimamiñe (Kortezubin), Urtiaga (Itziarren), Jentiletxeeta (Motrikon), Marizulo (Urnietan), Elola (Aizkorrin), Mairuelegorreta (Gorbean), Atabo (Altzarian), San-Bartolome (Gasteiz-mendietan), Solakueba (Jokanon), Txarratu (Albainan), Urio (Saran), Irati (Mendiben), Lindus, etab. Toki hauek, geroztik ere, larre handi eta abereen *azkurrileku izan diren lurraldeak, alegia.

Horregatik aldi hartako Euskal herrian *abeltzaintza sortua genuela esan genezake: abereak —ahuntz, abelgorri ta zaldi— hazi eta zaintzen jadanik hasiak zirela, alegia. Bertako betizu, ahuntz eta zaldi basak hezi zituzten zihurki. Ardiak ere ekarri zituztela dirudi; garai hartako aztarnategi batean —Santimamiñen— agertu genuen ardi-hezurra da horren lekuko.

Eta, jakina, abelzainak bazebiltzen beren abereen hazkurribila ibilaldi luzeetan: ibarretik mendi handietara, mendietatik ibarretara edota erriberetara.

Batzuk aberats izaten ere ordutik hasi ziren noski: *aberats*, abere askoren jabe izatea: gizakiari geroztik aski buruhauste eta borroka sortuko zion bereiztasuna, alegia.

Bakarren batzuk beheretako landa zabal eta erriberetan hasiak, dirudienez, lurrak erabiltzen eta uzta biltzen ere.

Lehendik, lurrak denenak ziren: lurralde bakoitza —*saroi, larre eta txabol— etxe-talde, hauzune edo herri batena, dirudienez. Lur landuak ere ez ziren, beraz, lantzen ari zen etxe edo lagun bakarrarenak: honek lur landuaren ondorena edo uzta zuen bereztat, ez ordea lurra.

Tresnagintzan ageri zaizkigu orduko eskulanak: lehengo *harlanabes motak oraindik ere asko —hiruburuko muturxoak, ahotxabaleko gezimuturrak, haiztoak edo labanak, *tastain edo eztenak eta igeki nahiz ezten bizkar zanpatudunak eta Gravette-ziritxoak—; berriak ere bai, batez ere mihizto orrikidekoak, haizkora eta haitzur leunduak, gabikoak, etab. Gainera, hezurrezko ezten eta jostorrazak.

Sortu zituen lurrontziak ere: eskuz eginak; batzuk ordea *zumitz-sasketan moldatuak.

Aldi hortako *esku-harrabila bat —irina *eihotzeko nonbait— agertu genuen Lumentzan.

Kutunak zitezkeen aldi hartako harloreak, *harbil-zulodunak eta zenbait lurgorri *kosko. Gauza bitxi hauek Paleolitos-garaitik

heldu dira: zeren ezaugarri? Maila hortan ezaugarri argiagoak ziren lehen labarrietako irudiak, orain ahaztuak. Halaz ere, Neolitos garaian baditugu beste ezaugarri batzuk, adibidez: Lumentxako giza hezurren ondoan jarririk zegoen lurrontzia. Ohikunde hori erlijioarekin zerikusia duen sinesmen batetan *hesoindua iritsi bait zaigu: lurbira hontako gure ibilaldi honekin ez dela amaitzen gure bizia. Gogoeta bat eta itxaropen bat dabilta hor. Maila hortan ageri dira, eta garai berekoak beharbada Euskal Herriko zenbait hilobi, "trikuharri" edo "dolmen" izenekoak. Geroago ikusiko.

BOSGARREN URRATSA

Nahiz eta lehengo bizibidean jarraitu, bere hezikieran, antzejakintzan eta gogaletan aldaketa zerbait ageri dute Kristo baino hiru mila urtez lehenagoko euskaldunek. Urrea eta, batez ere *urraida, harrietatik bereizten eta ateratzen ikasi zuten, baita gai hauek tresnagintzan erabiltzen ere. *Eneolitos-haroa* zen, *Menastagaraiko* lehen atala.

Orduko gizakiaren enda, gure lurralde hontan, gaurko euskaldunena zen. Santimamiñen, Urtiagan eta Euskal Herrian zehar aztertu ditugun trikuharrietan bildutako hezurrek hala erakusten dute behintzat.

Lehengo aldi bezala, orain ere abeltzaintza bizibide nagusia. Toki lau eta gozoetan ordea lurlantzea edo nekazaritza; itsasaldean berriz, arrantza; han-hemen han-hemen, mehabilketa eta olagintza eta eskulangintzak.

Haro hartako bizilekuen hedaketa, oraingo artzai-saroiena bera zela esan genezake: larre handiak diren mendietan eta hauen oin edo inguruetan. Adibidez: Santimamiñeko elizaño-ondoa; Gor-

bea eta Arratia; Arrato, Gibijo eta Kuartango; Lakozmonte eta Arkamo; Toloño eta Errioja; Entzia eta Araba-zelaia; Urbasa eta Andia, Estellerri eta Naparsakana; Aralar eta inguruko herriak; Aizkorri eta alde bateko eta besteko herriak; Larrun, Atxuri eta hauen alboak; Artzamendi eta honen oineko herriak; Zaho eta Lindus beren inguruekin, etab.

Harpeetan ere badira orduko bizilekuak eta aztarnategiak: Santimamiñen, Atxetan, Lumentxan, Solakueban, Kobairadan, Ko-baederran, Loş Huesos-en, Jentil-etxeetan, Urtiagan, Pikandietan, Limuritan, Marizulon, Abauntzen, Akelarren-lezean, Alkerdin, etab.

Abelzainak, *urtaroetan, tokiz aldatzera behartuak ziren beren abereekin. Beraz ingurukoekin eta herbesteko lagunekin harremanak izatea bidezko zen; baita ohikunde berriak sarreraztea ere.

Langai asko lehen-aldietakoen antzekoak ziren: suharrizko igeki edo haiztoak, karraskailuak, *zulakaitzak, Gravette-muturtxoak, *leungaiak, *zulagailuak, hiruburuko mutur tikiak, gezimihiztoak (aho-txabalak, orrikidekoak eta, geroago, *hegaldunak), *qtaharrizko *aizkur txabal eta haitzur leunduak, hargorrizko gabikoak, *esku-eihara-harriak, etab. *Urraidazkoak ziren zenbait haizkora, ezten, gezimihizto, eraztun, eskumuturreko, etab.

Mota askotako lurrontziak zituzten orduan: *azal-leunekoak, zulotxo edo *zokondodunak, *azal-zimurtuak (atzamarrez, txirlez eta eztenez eginak), zulotxo-lerroz apainduak, adarkideko heldulekuz osatuak. Ondoren heldu ziren *txilinkideko lurrontzi hildoz eta *murko-lerroz apainduak; baita zehar-mehar eginiko lerroz eta *bureztun antzeko apaingarriz edertuak ere.

Orduko gure aurrekoen hizkuntza euskeraren ibilaldietako urrats bat: hala esan genezake beste ikusbiderik ez dugun arte.

Beharbada gaurdaino heldu dira urrats haren aztarna batzuk: *haizkur, haitzur, haizto, marraizko, zulakaitz, orratz* eta *garranga*. Lanabes horiek haitzezkoak edo harrizkoak ziren garaian ezarritako izenak ote? Baliteke: *Eneolitos-harokoak*, agian lehenagokoak.

Garai hartan indoeuropatar *hezikeraren *uranbilak Euskal Herrira iritsiak ziren; baina ez *abelzaintzako hiztegia estaltzeraino. Hona hemen izen batzuk: *zezen, behi, idi, aker, ahuntz, ardi, zerri, zaldi, zakur* eta abere horien hazkera-mailak izendatzeko erabiltzen ditugun hitzak. Izen hauek aski adierazten digute, agian indoeuropatarren eragintzaz sortuak ez baina lehenagotik hemen zebiltzenak direla. Euskeraren *zubilekoak beharbada.

Gizabidearen egitamuarekin zerikusia duten gaiak inoiz agertzen dira. Garrantziko gauza: gizakiak, ustez eta guztion helburuari begira asmatzen duen bere biziko eraena bait da gizabidea. Honen ezaugarriak ageri dira han-hemenka marrazkietan: lurrontzietako *lerrobilak, lorakidekoak eta *laburuantzeko irudiak. Maila berekoak, dirudienez, kutunkideko harlorak, *ikatzbil zulodunak, hagin zulatuak, hezur eta hartxabalezko *tintilak, Samartin-trikuharriko emakume-irudiak eta bertako hilarri biribilduak.

Hilobiak berak ere alor hortako ezaugarriak dira. Bi hilobi mota garai hartan: harpeak —Marizulo, Urtiaga, etab.— eta trikuharriak edo dolmenak (hauek berriki sortuak). Trikuharriek badituzte hemen beste izen batzuk ere: *Mairietxe, Jentiletxe, Jentillarri, Sorginetxe*, etab. Trikuharria zer den? Harzabal handiz inguratutako *zizku bat, beste harzabal batez edo bizpahiruz estalia. Sortaldean du *ateka (besteak baino harri apalagoaz itsia) eta, batzuetan, ateka-aurrean harzabalez eginiko bide-estali bat. Guztia berriz, *harmuno batez inguratua. Bere zizkuan, hildakoak: etzanik, burua sartaldetik eta oinak sortaldetik, denak gainera izkiluz eta esan ditugun kutunez eta irudiz babesturik;

ondoan, lurrontzietan, opariak; sortaldean, ateka-aurrean, su handien edo luzaro egindakoen hondakinak (ikatzak eta hautsak).

Aipatu ditugun ohikunde horiek, hilondoko beste biziera baten gogoetak eta itxaropenak *albizitzen zituzten noski: hazkurri bilketari eta antze-jakintzari gaindik eragiten dion norbaitetan oinarritutako sinesteak, alegia. Milaka urtez lehenagotik heldu den buruzpidea, dirudienez: *Goien-paleolitos-haroko* gizakiak ihizien eta hauen irudien bidez irakurtzen zuten buruzpidea. Orain, ordea, Eneolitos-harokoak, *beste bidez* ere irakurtzen: lurraren eta honen indarren bidez, baita ilargian eta eguzkian ere, eta zenbait mendi, haize, laino, zuhaitz eta iturritan eta hauen guztien irudien bidez. "Beste bide" hauek indoeropatarren sineste eta erlijioarekin zerikusia badutela ezin uka, orduko eta geroztiko beste sineste, ohikunde eta mito eta ipuinek duten bezala.

Eneolitos-haroaren ondoren, **Burdinoriarena*. Izen hau, gai berriz —burdinoriz— tresna batzuk egiten gizakia hasi zelako, emana da.

Bizibidea lehengo *egitamuan oraindik; tresnak ere bai, gehientsu behintzat. Lurrontzietan badira ordea egite berezikoak: batzuk hondo-txabalekoak, baita *txaliaren antzekoak, goitik-behera hildoz apainduak, etab.

Lanabes, izkilu eta *edergailuetan, baditugu burdinoriz eginko aizkur-txabalak, gezi-mutur edo mihiztoak, eraztun eta *uztai-txoak; baita harrizko nahiz hezurrezko tintilak edo txirrikatxoak ere.

Hil ondoren giza-soina osorik hobian —harpean nahiz triku-harran— jartzen zuten: zorugainean (ez lurpean) bere opari, kutun, izkilu eta beste tresnekin. Zenbait harpetako labarrietan egiten zituzten marrazki batzuk, gure ustez hildakoen irudiak. HOLA, Solakueban eta Goikolauan.

Hasia zen jadanik, zenbait tokitan, hildakoak erre eta beren

hautsak beren kutunekin (harrizko eta hezurrezko txirriekin), edergailu, babesgarri, izkilo eta lanabesekin *ehortzeko ohitura. Aski derakusgu honek, erlijio-gaietan aldaketa zebilela.

SEIGARREN URRATSA

Jesukristo baino 800 urtez lehenagotik hasi zen hemen *Bur-din-haroa*. Orduko aztarnak Euskal Herriko toki askotan dira: Erriberan bizpahiru, Etxaurin, Erriogan, Arabako Iruinean, Sarratxon, Salbaterrabiden, Kuutzemendin, Urreatxen, Solakueban, Bizkaiko Nabarniz-Arrolan edo Maruelexan, Sagastigorrin, Goi-kolaun, Santimamiñen, Gipuzkoako Intxurren, Lapurdiko Urion, Behenafarroako Harixtoin, etab.; gainera gure mendietan ageri diren ehunka *harrespil edo jentilbaratze (kromlech) izeneko hilarriak.

Garai hartan toki batzuetako euskaldunak elkarturik, hiriak eraiki zituzten, batez ere leku agerietan: beharbada gudu-beldurrez, edota nekazaritzarako egoki zelako. Beste batzuetan, lehen bezala, lurraldean sakabanatuak jarraitu zuten, beren *saroi eta baserrietan.

Bizilekuak oraindik harpeetan batzuk, *bazter-etxe eta etxoletan asko, hirietako etxeetan ere bai (Iruinean, Urreatxan, Salbaterrabiden, La-Hoyan, Cortesen, etab.).

Abelzaintza orain ere lehenago eran, gehientsu lehenago tokietan, ibilaldiak beren urte-sasoieta eginaz. Abelgorriak, zaldiak, ahuntzak, urdeak eta ardiak beren gain eta bizibide. Baziren arrantzan zebiltzenak, baita *meatzebilketan, tresnagintzan eta nekazaritzan ari zirenak ere.

Beraz bazuten okela, jateko; baita urrak eta ezkur mota batzuk ere; *galaleak eta eihara-liarriak agertu ziren Urreatxan, Cortesen eta La-Hoyan. *Goldemuturrak Etxaurin eta La-Hoyan; haitzurra, Iruinean: lurlantzearen ezaugarriak.

Zurezko eta lurrezko *apatz, eltze eta txaliak, orduko hirietan batez ere, agertzen dira.

Burdinazko tresnak bereizten dute gehientsu orduko hezikera. Badira haitzurak, igitaiak, aiotzak, haizkorak, goldemuturrak, eztenak; baita ezpatak, gezimuturrak, labanak, eraztunak, orratz *galezkorak, jostorratzak eta *zildaiak ere. Gainera hezurrezko eztenak eta tintilak eta harriz eta lurrez eginiko irelu-irudiak.

Hildakoak erre eta haien hautsak lurrontzietan nahiz harrizkoetan gordetzeko ohikundea hedatu zen; haurrak bakarrik erre gabe *ehortzen zituzten etxeetan. Jentilbaratze edo kromlech izeneko harrespilen oroien erdialdean jartzen zuten orduan harrizko kutxatila edo eltze bat eta horren barruan hildakoen hautsak kutun eta izkilu batzuekin. Beste batzuek lehenagoko trikuharrietan gorde ohi zituzten herrauts horiek (adibidez, Egilazko Aizkomendin).

Jesukristo baino 200 urtez lehenago erromatarrek hasi zuten hemen beren eragintza. Orduko idazlarien bidez ikasi dugu Burdinaroaren azkenaldean Euskal Herriak Garona hibaitik asturtarren alderainoko lurraldeak —Pirinio mendi eta ibarrak erdian— bere muga-barruan zituela. Eskualde guzti hontako lagunuen hezikera berdintsua zela eta euskeraren bidez bereiztua, Goi-paleolitos-harokoak ihizi-irudien edo ertilanen bidez bereiztuak ziren bezala.

Paleolitos-garaitik Burdinaro arteko ibilaldian gure eskualde honek ez zuen aldaketa handirik erabili bere neurrietan. Geroztik ordea, batez ere erromatarren astinketen bidez, hemengo *“zedarriak” hurbilduz eta Euskal Herria ttikituz doaz. Erromatarrek seirehun urtetan, beren agintarien eta hezikeraren indarrez, arestian aipatu ditugun lurralde gehienak berendu zituzten. Euskal Herri ttikituan ordea bizilekuen eta herrien hedakerak eta lagunuen hezikerak lehengo aldikoaren tankerako jarraitu zuten.

Etxea, oraingo artzain-txabolaren antzekoa zen: oroia *luzangan; *xapitola, sarreran; sukalde-*etzanguak, erdian; eta

*goinubea, atzean. Toki batzuetan baliteke harrespilez eginak izatea, Urreatxen behintzat.

Orduan ere abelzaintza, bizibideetan nagusiena. Honen inguruan zebiltzen meatzaritza, olagintza, ehiza, arratza eta eskulan-gintza batzuk. Erriberetan ordea nekazaritza zijoan aurrera. Akitanian eta baskoinen hegoaldeko lurretan batez ere. Ordutik hasten dira hemen, dirudienez, herrilurren banatzeak eta *bakar-jabeketak: *fundi* izeneko lurraldeak banaka batzuen eskuetan eta langile dohakabe asko *besterenduak eta haien mendeko. Garia, garagarra, *zikirioa eta mahatsa ereiten eta hazitzen zituzten eta biltzen.

Bilketa hutsaren bidez askok hazkurria sortzen zuten, edo bizibidea laguntzen eta indartzen zuten. Urte-garai luzean ezkurra (haritzarena, ametzarena eta artearena), eihota, janaritzat erabiltzen zuten.

Ehizaren eta ehiztarien berri, zenbait harri-idazkitan ikus eta irakur dezakegu.

Salerosketa gehienak ordainetan egiten zituztela dakigu, nahiz eta zilar puskak eta diruak ere eskuetan guti edo asko bazebiltzen.

Itsasoan edo uretan ibiltzeko eta arrantzarako, larruzko ontziak zituzten lehenik; gero hasi ziren zurezkoak egiten: *sunbil hustu bat, ontzi bat.

Emakumeen jatzera belarrez eginiko oihala zen; gizakumeena, soineko beltza; ohea berriz, belarrez eta hostoz egina.

Ontziak, zurezkoak gehienbat; baziren lurrezkoak ere ausarki: *txaliak, *oporak, eltzeak, etab.; baina burdinazkoak ere bai (burruntzaliak).

Lanabes asko zuten beren lanetarako. Batez ere burdinazkoak: goldeak, haitzurak, labanak, haizkorak, igitaiak eta mailuak. Baita ehizerako izkiluak eta gudarako babesgarriak, *azkonak, *aztamakilak, etab. ere.

Orduko elkargoak: etxeak, *adrieriak, hauzoak, herriak.

Etxeari buruz badirudi ezkonlagun bakar batetakoak zirela; alaba —ez ordea semea— izaten zela etxean ondorioko; amaren sorlekua izaten zela etxekoen bizilekua, eta etxe-ondasunak amaren lerroan zijoazela gizaldiz-gizaldi; emakumeek nekazaritzan egiten zutela, gizonek abelzaintzan, ehizean eta gudan.

Hartzen zituzten ikusgarri edo jan-edan bereziak, ahaideekin bildurik, elkartean banatu ohi zituzten.

Gaiztakerian zebilen bat hiltzeko ematen bazuten, *malko-
rrean behera amiltzen zuten; guraso hiltzailea berriz, beren lurral-
detik atera-ta, harrikatzen zuten.

Jolas eta joko asko egin ohi zuten, jauzika, zaldiz, lasterka. Txilibitu-hotsen neurrian hauzoek dantza egiten zuten, batez ere gauez ilargi betean.

Haien hizkuntza euskera edo honen ahaidea zen. Akitanian euskal-izen edo euskal-kutsua duten izen asko ageri da orduko hilarri eta aldare-harrietan. Adibidez: *cison, sembe, senicco, nes-kato, andere, Anderexo, Sembexo, Ilixo, Ittixo, Erhexo, Gerexo, Arixo, Baicorrixo, Ilurberrixo, Lurgorr, Ilunno, Lelhunno, Astoiluno, Ele, Lex, Belex, Harbelex, Arte, Baeserte, Bioxus, Leherenno, Harsus, Idiatte, Ande, Garre, Erditse, Erripe*, etab. Bestalde, asturtarrek, kantauritarrek eta baskoinek hizkuntza bat zutela diote garai hartako lekukoek.

Orduko hilarriak edo opari-harriak adierazten dizkigute si-
nesmen eta gogaiera batzuk, baita “jainkozko” izakien eta *ira-
txoen izenak ere. Lehen aipatu ditugunez gainera, hona hemen
gure eskualde hontako batzuk: Kabrianako *Uvarna*, Laguardiako
Useae, Artzeniegako *Sandao Vim... buro*, Alegi Dulantziko *Tullo-
nio*, Angostinako *Baelisto*, Barbaringo *Selatsa*, Lerateko *Losa*,

Uxueko *Lacubegi*, Oiarzun-Anderregiko *Ulbelteso*, Atarratzeko *He-rauscorritsehe* eta Hazparneko *Genius pagi* (Baserriko iratxo).

Izen horiek —batzuk behintzat— gure ikusbirako zenbait gauza eta indarrekin elkartuak, batez ere eguzkiarekin, ilargiarekin eta ihizi irudiko *ireluekin.

Zenbait mendi, baso, iturri eta zokotan ireluak, iratxoak, ingumak edo hauen kideko “izakiak” ziren nagusituak. Irelu-keria edo “animismoa” delakoari dagozkion sinesmenak nonnahi. Halaz ere lehenagoko haroetan ageri den gogoeten hariari jarrai.

Giro hortan sartzen hasi zen hemen Kristoren Berri Ona. Beraz ordutik munduaz eta gizakiaz beste gogaiera hau zetorkigun: gure ikusbira guztia makina edo tramankulu baten eran dabilela bere indarrez, legez eta neurriz, ez ordea ireluen egitez edo nahiaz; eta guk ezagutzen dugun neurrian gure menpeko eta laguntzaile egiten ahal dugula; gu berriz ez garela geuron baitan, “beste” norbaiten baitan baino; beraz “beste” hau dela gure eta mundua-ren oinarri, gudan, munduan eta orotan dagoena: Jainkoa, alegia; berak derakusgula, Jesukristoren bidez, norat eta nola zuzendu behar dugun gure bizikera.

Ez zuen onartzen irelakeria; bai ordea lehendik zetorkigun goiasmo edo gogaiera nagusia, hots, gaindik eragiten digun norbaiten baitan gaudela. Hau onarturik, munduaren eta haragiaren nagusikeriak edo ireluak nahi zituen garaitu. Borroka hori sortu zuen eta mendez-mende darrai gaurdaino.